

POTERMANN

74. Praegu pääle Ilmasõda rannarahval (s.t. liivlasil) on küll vähe suuri paate ja laevu, aga varemalt nad olnud üsna suured laevamehed; nad ise ehitand omale hääd ja suured paadid või laevad ja purjetand laialt mööda merd (Kr 104). — Igal laeval olevat oma hää vaim = juva gara ja samuti ka oma paha vaim = äbjuva gara, kelle pärast pidavat kõneldama merel isegi oma salakeelt, nn. merekõnet = mjer-rök (V), nagu üldse muudegi rahvaste meremehed harrastavad merel omapärast eufemistlikku salakeelt. Seda laevahaldjat kutsutakse mõnikord lihtsalt laevavaim = koig-gara (Sr, Kr, Pr, Kl), laevakummitus = koig-spuok (Sr), merevaim = mjer-gara (L, Pr) — vanasti öeldud aina just nimelt merevaim, kuna hilisemal ajal tulnud selle asemel tarvitusele linnast kuulnud klabautõrmañ (Pr). Praegu hüütaksegi sagedaimini laevahaldjat Baltimere laevureilt lainatud saksakeelse nimega Klabautermann — Klabatermännchen (< nn. “Streckform” kujust Klautermann ‘Klettermann’), milline nimetus (paralleelkujuna ka Kalfatermännchen) esineb kogu Põhja-Saksas (Grimm, DM¹ 470; Mogk, GM² 63, § 41; Wuttke, DVA³ 44, § 48; Zeltschrift d. Vereins f. d. Volkskunde XXI 178-179; Am Urquell I 134 jj; Schroeder, Beiträge zur germ. Sprach- u. Kulturgeschichte I.) ja on saand liivis vastavalt kohalikule hääldamisele õige mitmesuguse kuju: klabautõrmañ (Pr) — Klaboutõrmañ (Kr 184) — klabātermañ (L, Sn) ~ klabatõrmañ (L) — klabottermañ (Pr) — klapõtorman (Kl). Vanad inimesed polevat öelnud klabātõrmañ, vaid lühemalt klobbõrmañ (L) (Vrdl. Dinakantsche Geschichten in Gedichten und Rigasches Wörterbuch von N. Seemann v. Jesersky (Riga 1913), lhk. 134: klabbern ‘klappern’ etc.) ja veelgi kodusemalt öeldakse siiaaani kõige enam pottõrmañ (Sr, Kr, Pr, Sn) — pottermañ (Sr) ~ bottõrmañ (Kr, V) ~ bottermañ (Pr).

Ka läti meremeestel Klabautermann on tuttav kalfätermañ-kujul (Dondangeni lätlaste teatel), kuid sellest Lätis pole kogutud mingisuguseid andmeid. Niisama sõna esineb Eesti saartel: kotermann (Saaremaa, Muhu) ~ potermann (Sõrve) ~ putermann (Kihnu). Hiiu- maalt ja mandrilt sõna esinemise kohta pole teateid, ja üldse andmeid sellest olevusest on pandud Eestiski väga vähe kirja (Sõna puudub täiesti Wiedemanni sõnaraamatus, Saareste (EKI I 16) ei tunne teda ka veel Muhu saarel ja märgib tema kohta sisuliselt ainult ühe lause Kihnult: p. elutsede laevõs. Vähekese enam tutvustab potermanni Eisen (EM I 77, Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhk. 20—21: Laevahaldjad), kuid temagi andmed põlve- nevad pääasjalikult ainult ühelt isikult (A. Kuldsaar, Sõrve — vt. E 41—42). Olgu mainitud lisaks, et Eestis laialt tuntud lastelaulus “Parmu matus” (Parmu puhtõ) esineb kah vastav sõna: “Tere, tere, tetermann! — Jumalime, kottermann!” (Kursi, H III 21, 291); niisama Andersoni lastelaulude kogus: tetermann — kotermann (Kursi, A 2390, 4), titermann — kutermann (Põltsamaa, A 2085, 5), titermann — kudermann (Tori, A 6744, 2). — Kuni see laul ligemalt uurimata, peab jääma esialgu ometi lahtiseks, millises ühenduses need sõnad omavahel on (tõenäoliselt on lastelaulus tegemist küll lihtsalt sõnamoonutisega muis teisen- deis alatasa esinevate “tedre — kogre” kõrval). Soomes klabautermanni ei tunta, vaid säääl esineb laivanhaltia (näit. Krohn, SRU 92).

Liivi rannikul potermanni kohta öeldakse üldiselt, et ta on laevavaim (Sr 49, Kr 184, Kl) või niihästi laeva = koig kui ka paadi = lõja (“laev”-sõna vaste liivis) vaim (Kr 104) või üldse merevaim (L 90, Pr 190), kes elab laevade pääl (Pr 190). Mõnikord öeldakse ka, et potermann on kurat (Pr 39, vrld. Kr 105: “kuradi bottörmañ”), ometi ta pole paha vaim, vaid avitaja: ta hoiab ja juhib laeva (Sr). Juba kui laeva tehakse, ta võtab kohe endale sinna koha (Sr). Igal laeval on oma potermann, kuid väidetakse ka, et igal laeval ei olevatki seda merevaimu (L 90). Mõnikord juhtub isegi seda, et potermanni ei peeta mitte üksi laevahaldjaks, vaid tema arvatakse asuvat ka kuival maal majades (Vrld. Eestis: “Sis peab olema veel igal majal oma vaim ehk hoidja, ka laevades”. — H III 28, 886 (5) < Jamburi.). —

MUST PENI JOOKSEB PÖÖNINGULE (S. 29)

Paarkümmend aastat tagasi Sañt'-talus (Sr), kus 1923. a. suvel eland prof. Kettunen oma perekonnaga, sääl olnud potermann: iga öö ta lõhkund ja kolistand kette, nii et keegi pole saand magada. Kõik olnud hirmund ja ehmund. Va vana Spruojg Liž juhtund minema kord kööki ja näind musta peni joosvat mööda treppi pööningule ja kaduvat ära. Siis olnud sääl teenijatüdrukukuks keegi Zet, kel olnud nii kole hirm, et tahtnud minna mujale magama, ent perenaine pole luband, vaid palund, et ta ei läheks, sest siis ta (s.t. perenaine) hukkuvat ise. — S. 99.

Küllap potermanni asetamine laevalt majja on ainult juhuslik ülekanndmine: harilikult kuival maal Liivis kollitelevad ikka surnud, rahahaldjad või kurat, kuid ühise kolistelemise motiivi tõttu potermanni nimi on siirdund merelt ka mandrile (Esitet lugu iseendast on ju tüübiline eesti tondi (algupäraselt just majahaldja!) temp ja tuletab kohe meelde saksa Kobold-majavaimu kollitamisi. Huvitav on mainida siinjuures, et Belgias Kobold-sõnakuju asemel esineb Kabot ~ Kabotermannchen — Grimm, DM⁴ 415.).

Mõnel pool arvatakse, et potermanni ei nähta sugugi, vaid ainult kuuldakse (Sr, Kr, Kl), kuid teisal teda on nähtud kah küllalt: ta olevat mitmekujuline (L), üldiseimalt meesterahvas (Sr 56, Sr 122, Kr 184), vahest väike poisikene (Sr 49), vahest nagu sama laeva tüürimehe nägu (Sr 56), ning temal on sinised püksid, punane kampsun ja must kübar (Kr 184).

Potermanni oluliseimaks tegevuseks on kolistelemine ja kloppimine laeval (Sr, Kr 104) nii öiti kui päeviti (Kl). Õhtul kui muud jätavad oma töö rahule, siis tema taas algab töötama (L 90). Kloppimisega ta annab inimesile õnnetusi ette teada (Pr 190). Kui laevaga kõik on hästi korras, siis ta ei tee midagi; kui aga on oodata tormi või mõnd muud õnnetust, siis ta aina hoigab, nutab, karjub ja klopib mööda laeva (Kr 184). Üldse kui kuuldakse laeval mingit arusaamatut kolinat või kloppimist ja kopsimist, siis öeldakse ikka, et potermann taas klopib (V). Ja selline kloppimine ennustab ikka õnnetust, tormi, laeva kaldale pais-

kumist või hukkumist (Kl). Kui on oodata tuult, siis potermann tegevat tööd mis kolin, viskavat riistu ja kopsivat aina (Pr). Selle kohta olevat isegi üks meremeeste laul: “Kui laevavaim hakkab kloppima, siis tuleb halba ilma...” (enamat ei mäleta — Pr) (Läti keeli:

Viņš dzirdej' kuģa garu
par deķi klauvejam,
un tūdal tad ar varu
sāk vētra brašeties.).

Kord jutustaja koos teiste laevameestega söönd lõunat ja kuulnud, nagu käiks keegi laeva eesninal; tüürimees ennustand selle põhjal õnnetust; ja nõnda olnudki: laev joosnud kolmandal päeval Gotlandi randa kinni (Kl [25] = S. 29). Teine jutustaja pisikese plikana sõitnud tihti oma isaga laeval kaasa ja kartnud siis koledasti just seda merevaimu; mängides kajutis ta kuulatelnud aina ühe kõrvaga, kas juba ei hakka merevaim “klaperdama” (klapartõm), — siis tulevat tormi ja halba ilma; ja siis ta palund ikka oma isa sõita sellisesse kohta, kus on varju (Pr 190 = S. 29).

Nagu potermanni kuulmine niisama ka juba tema ainus nägemine ennustab tormi ja õnnetust. — Ühel laeval kokk kord keetnud koorega kartulaid; potermann olnud parajasti laeva mastil — selline väike poisikene, käind mööda laeva maste ja vandikõisi; kokk hakand pilduma teda kartulatega, siis ta kadund ära; potermann näitab end ikka tormi ja halva ilma tulekul, ja nii tulnudki siis kole maru (Sr 49 = S. 29).

Kloppimise ja kolistelemise, töötamise ja kõndimise kõrval kuuldakse potermanni tihti ka inimkeeli kõnelevat. Siis ta hüüab, et seda ja seda on vaja teha või selles ja selles kursis vaja purjetada (Sr 50), juhatab tüürima merehädaliste manu (Sr 56 ja 122), kaebab, et ta ei jõua pidada enam masti (Sr 39 ja 50, Kr 104) või käseb tormi eel võtta purjed maha (Kr 184). Vastavalt meremeeste distsipliinile ta on ka õige vali ja karm nende vastu, kes ei kuulata ta sõna: annab pliuhti plaksu üle kõrva (Sr 56, Kr 184) ja ennustab õieti laeva hukkumist, mille eel ta ise lahkub laevalt (Kr 184). Niisama ta ei salli enda narritelu (Sr 49) või halvakspanu (Kr 184). Mõnikord kahe laeva potermannid jutlevad omavahel ja kirjeldavad laevade seisukorda (Sr 123, vrld. tulehaldjate kõnelusi § 43).

Vanalt kõdunend laevalt potermann lahkub ja läheb ära randa (L 90). Kui teda pole enam laeval, siis laev läheb hukka (L 90). Kui laev lahkub sadamast ja sõidab välja merele, siis keegi laeval ikka näeb, kas potermann läheb maha laevalt või ei lähe; kui ta ei lähe laevalt ära, siis laev jääb terveks ja jõuab õnnelikult sinna, kuhu kavatseb minna; ja kui potermann lähebki maha, kuid kui tal on kaasas mingi paun kainla all, siis see laev läheb küll hukka, ometi inimesed pääsevad veel eluga, sest potermannil oli midagi kaasas; läheb ta aga laevalt ära tühjalt ilma millegita, siis hukuvad ka inimesed koos kõige laevaga (Pr, vrld. Kr 184). Kui potermann läheb laevalt maha mööda kliiverpoomi, siis olevat väga halvasti; kui ta läheb niisama üle parda, siis meeskond võivat päästa ikkagi veel eluga (Sn, vrld. Kr 184).

Eelpool kirjeldet potermanni toiminguid ja tegevust illustreerib mitu “tõesti sündind lugu” (Üldiselt samasugune on potermanni tegevus ja iseloom ka Eestis, nagu seda kirjeldab Kuldsaar Sõrvest. — Kottermann olla väga hoolas, käia laeval salamahti alatasa siin-seal, küll mastides, küll laevaruumis, panna uued plaga linnid sisse, kopsida siin-seal, kohendada purjesid ja parandada puha, kus viga. Enne laeva hukka minemist näidata end laeva ees otsas ja lahkuda laevalt, alles siis, kui see on hukka läinud. Niisama ilmutada ta end ka siis, kui laevale mingi õnnetus tuleb. Ta on vahel inimese, vahel suure kirju kulli näol. Kui teda laevas vihastada, siis viib ta laeva randa või teeb muud viga ja läheb ise teisele laevale (E 41).).

POTERMANNID JUTLEVAD OMAVAHEL (S. 29)

Kord kaks laeva olnud kõrvu ankrus, ühel ööl vahimees laeva ninal kuulnud, kuis keegi nende laeva päras küsind: “Kuule, kuis teie laeva asjad seisavad? Meie laeval on kõik tugevad.” — “Meie laeval ei ole tugevad: mast teki; sees on mädand nii ära, et kui tuleb vähegi suurem tuul, siis ta kukub maha kõigi raadega!” Nii vastatud teiselt laevalt.

Vahimees seisnud oma tunnid ära, ja teine tulnud tema asemele. Hommikul ta jutustand teise laeva kaptenile kuuldust. Kapten teind otsekohe masti ümbert valla ja vaadand, — mast olnud tõesti läbimäda. Siis kapten tellind uue masti, ja nii siis laev võind sõita välja. Need jutulejad olnud potermannid. — Sr 123.

Huvitav paralleel samale loole esineb Eestis. —

KAKS POTTERMANNI

Mõne korra juhtub sedagi, et ühte laeva kaks haldijat asub. Nende vahel võib kergelt tüli tõusta. Tuntakse aga ka korde, mil mõlemad üsna rahulikult ühes laevas asunud. — Korra tahtnud üks Vana purjelaev kaugele merele purjutada. Enne ärasõitmist läinud kõik laevamehed laevalt ära, ainult kokk jäänud laevale. Üksi olles kuulnud kokk öösel kotermannisid üheteisega juttu ajavat.

“Kas laev veel terve on ?” küsinud üks.

“Kõige suurem mast on alt üsna mädanenud!” vastanud teine.

“Laevamehed aga ei teagi seda. Teaksid nad seda, ei kipuks nad selle laevaga kusagile!” Hommikul rääkinud kokk kuuldud lugu teistele. Mindud laeva masti alt vaatama. Tõesti ära mädanenud. Pikk sõit jäänud järele, laevale pandud uus mast pääle. Seda viisi pääsnud laev kotermannide jutu läbi ära; muidu oleks ta pikal teekonnal vist hukka läinud. — Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhk. 21 < Sõrve, Kuldsaar, E 41 (NB! algtekstis ei ole kotermannid, vaid “Pottermannid!”).

POTERMANN EI TÖÖTA ENAM (S. 29)

Keegi tüürimees teadnud ja tundnud väga hästi, mis asjamees see potermann on. Kaua aastaid nad sõitnud juba selle laevaga ja alati potermann olnud nendega kaasas.

Kord nad läind ühte sadamasse, laadind enda tühjaks ja võtnud taas muud kaupa täis. Ja kui siis laev olnud valmis väljasõiduks, sel õhtul vana tüürimees läind alla laevaruumi kuulatelema, kas potermann kah veel on laeval. Ta kuulatelnud läbi kõik kohad, kus potermann varemalt töötand, kuid kuskil ta pole kuulnud enam potermanni.

Siis tüürimees läind taas üles ja öelnud madruseile, et ei või sõita selle laevaga kaasa, sest potermann on läind ära randa. Ja siis on olnud nii: mõned on uskund teda ega ole läind kaasa, teised pole uskund ja sõitnud merele. Kui nad jõudnud välja merele, laev joosnud ühe veealuse kivi otsa ja vajund põhja kõige meeskonnaga. — L 90.

POTERMANN PÄÄSTAB MEREHÄDALISI (S. 29)

1) See juhtund Atlandi “meres”. Laev purjetand kapteni poolt antud kursis, öösel keegi madrus olnud laeva tüüril. Sääl tulnud tema manu üks mees — nagu olnuks laeva tüürimehe nägu, aga see tüürija pole saand näha just hästi — ja öelnud, keergu ta laev vähe teise kurssi, juhatand ka täpselt ära, kuis tüürida. Tüürivalvur mõelnud: nagu olnuks tüürmann, kuid polnud kah. Ja ta pole keernud tüüri teise kurssi.

Natukese aja pärast see mees tulnud teist korda, andnud üle kõrva ja öelnud, miks ta pole teind seda. Tüürivalvur hakand karjuma, tulgu kapten välja, sest keegi tüürimehe moodi mees käsknuvat purjetada sellises ja sellises sihis ja löönuvat üle kõrva, kui pole tüürind nõnda.

Kapten kutsund tüürimehe ja küsind, kas ta on käsknud purjetada teises kursis. — Ei olevat. Siis kapten öelnud: “Noh, kui sind on kästud nii purjetada, siis tüüri juhatet kursis!”

See olnud öösi. Teise päeva hommikul pruukosti järele nad silmand üht paati merehädaliste, kes nälgind juba seitsmendat päeva paadis. — Nii nad pääsnud potermanni läbi. — Sr 56.

2) Teine variant esitab sama lugu vähe teisiti. — Tüüri man valvava madruse juurde tulnud kord keegi mees ja käsknud keerda laeva vähe põhjemale. Pääle lõunat kapten tulnud vaatama kompassit ja küsind mehelt, miks see tüürind põhjemale. Tüürija seletand, keegi mees käsknud nõnda. — “Noh, siis tüüri! saab näha, kuhu me jõuame.” Vähe aja pärast nad näind üht paati täis merehädalisi, kellede laev hukkund. Potermann tahtnud neid päästa. — Sr 122 (Midagi sellesarnast jutustab Eisen “vesihaldijatest” kõneldes (EÜSA III 86): “Tallinna ja Helsingi vahel kuulevad laevamehed hüüdmist, et nad “päälemaks” (pare-

mat kätt) purjutaksivad. Tüürimees ei pane hüüdmist tähele. Hüüdmist korratakse kolm korda merest. Tüürimees pöörab selle pääle laeva paremale poole ja nüüd leiavad laevamehed ühe hukka läinud laeva madrused, keda juure tulijad ära päästavad.” Sama lugu vt. Eisen, Näkiraamat² 33.).

POTERMANN LASEB MASTI LANGEDA (S. 29)

3 varianti (lv I): 1 Sr 39, 2 Sr 50 — 3 Kr 104.

Pääl kirjad: Potermann mastil (1) ~ Laevavaim mastil

(2) ~ Potermann ei suuda pidada masti (3).

- I A Jutustaja noorim vend purjetand kolmemastilisel pargal. Ühel ööl olnud hirmus torm (1),
- B Kord üks vana laev vanade mastega purjetand merel. Olnud täiesti tuulevaga ilm ja laev pole liikund edasi põrmugi. Kõik palund natukesegi tuult. Järgmisel ööl tõusnud torm (2).
- C a Mingi suur laev purjetand merel. Laevamehed kuulnud juba palju kordi imelikku kloppimist suures laevaruumis, kuid pole saadud aru, kes klopib säääl õieti (3).
b Korra ühel õhtul olnud priske tugev tuul. Tüürimees valvand tüüril, muu meeskond olnud vähe kaugemal tekil (3).
- II a Säääl hüüdnud mingi hääl (3) ülal laeva mastil (1, 2) :
aa “Nüüd sajab (s.t. kukub) maha, nüüd sajab maha! mina ei suuda pidada seda masti üleval, nüüd sajab maha!” nii ta karjund ühtsoodu (1). ab “Ma lasen valla!” (2).
ac “Ma ei või pidada enam kinni, ma lasen valla!” (3).
b Kuid pole saadud aru, kes õieti on karjund (3).
c Mast olnud laeval juba liiaks vana (2) ja teki sees mäda, kuid kapten pole teadnud seda (1).
- III a Kapten või tüürimees vastand alt: “Ära lase! pea!” (2).
b Laev purjetand üha edasi, säääl kar jutud taas teist korda ülalt mastilt: “Ma lasen valla! ma ei suuda pidada kinni!” (2, 3).
c Kapten öelnud taas alt: “Pea! ära lase!” (2).
d Laev purjetand jällegi edasi ega ole olnud enam kuigi kaugel sadamast. Säääl hüütud mastilt uuesti: “Ma ei suuda enam pidada! ma lasen valla!” (2).
- IV a Siis vastand talle keegi madrus (1) või kapten (2) või tüürimees (3) :
aa “Kui sa ei jõua pidada, las siis käia!” (1).
ab “Lase siis valla!” (2).
ac “Lase siis valla, kui sa ei jõua pidada!” (3).
b Nii kui ta öelnud need sõnad, kohe mast käind kõigi kõite ja purjedega üle parda (1—3).
c Siis potermann öelnud veel nõndaviisi: “Noh, ma ju ütlesin, et ta läheb, see mast, et on vaja rehvida purjed kokku; ma rehvinuksin need purjed kõik üksigi kokku, kui aga kapten lubanuks” (1).

d Õnneks nad olnud juba sadama ligidal, nii et nad veel pääsnud, — muud laevad pukseerind nad sisse (2).

V a Nüüd alles saadud aru, et laevavaim potermann olnud see, kes tahtnud pidada masti ülal, kuid pole suutnud, sest tuul olnud liig tugev (3).

b Ülalt hüüdja olnudki potermann (1, 3) ~ laevavaim (2, 3).

POTERMANN LAHKUB LAEVALT (S. 29)

Vanasti laevakaptenid olnud nii targad, et mõistnud hankida laevale ka sellise vaimu = gara, juurde, keda kutsutud potermanniks (Kaitsevaimu hankimine tuletab meelde fetiši tegemist. Veelgi selgemalt see motiiv väljendub Eestis: kui hakatakse tahuma uue laeva peelepuud, siis laevameister lööb kirvega kolm esimest laastu, pistab püksitaskusse ja teeb neist kotermanni, — “siis läheb uue laeva töö jõudsasti edasi ja kotermann jääb laevale peremeheks” (Sõrve, E 41 > Rahva Lõbu-lehe Jõulu-leht 1901, lhk. 21). Selline võte juhib meid juba tulihäna tegemise juurde.). Ühel laeval olnud korra noor kapten, kes pole midagi teadnud sellest potermannist. Ta läind välja merele, et purjetada Inglismaale. Põhjameres kapten joond vähe enam, et olnud päris purjus, ja heitnud magama kajutisse sohvale.

Öösi see potermann kloppind ja hüüdnud, tuldagu välja võtma purji ära, tulevat torm. Kuid kapten pole kuulnud midagi ja magand rahulikult edasi, aga va pootsmann teadnud, et selle laeva pääl on ka potermann.

Potermann hüüdnud teist korda kaptenile: “Kas tuled välja või mitte: torm tuleb, purjed ära!” Kapten tulnud välja ja küsind tüürimehelt, et mis vigur see on, kes teda ajab. Tüürimees vastand, et see on potermann, laevavaim. Kapten öelnud: “Lollid! las aga purjetada: tuul on hää ja ilm on ilus.” Läind ise tagasi kajutisse magama ja öelnud veel: “Mis potermann ka teab!”

Kuid potermann läind kajutisse, virutand sellise hoobi kaptenile üle kõrva, et see lennand asemelt maha, ja öelnud: “Mine tekile. Kohe on torm käes, ja krootmast saab murtud, ja kolme päeva pärast laev läheb hukka!” Kapten läind tekile, — olnudki selline torm mis hirm ja krootmast murdund üle parda.

Kahe päevaga kolmanda päeva hommikuks laev olnud aetud tormiga Norra karide lähedale. Kõik olnud tekil väljas ja näind, kuis tulnud laevaruumist välja mees siniseis pükstes kampsuniga, must kübar pääs, kainlas olnud pisike valge paun. Ta hüüdnud: “Nüüd teie tobud võite minna hukka, mina enda päästan ära!” Ta läind piki kliiverpoomi ja hüpanud merre ühele kivile, tõstnud kübarat ja hüüdnud “urrō!” (huraa).

Samas tulnudki laine, mis visand laeva vastu kivi puruks-jahuks. Ainult tüürimees ja kokk, need pääsnud, kõik teised hukkund koos laevaga. Tüürimees ja kokk jutustandki Riias seda lugu. See laev ise olnud Riias ja ta nimi olnud .”Fline-Fis”. — Kr 184.